

Jan Keij

LEVINAS IN DE PRAKTIJK

*Een handleiding voor het best mogelijke
helpen, privé en in de zorg*

Vijfde druk

Klement | Pelckmans

INHOUD

	WOORD VOORAF	9
1	INLEIDING: BIOGRAFIE EN OPSTART	13
	1.1 Levinas' leven	13
	1.2 Een aanloop alvorens van start te gaan	16
2	MENS EN VERANTWOORDELIJKHEID	23
	2.1 Onafhankelijkheid en genieten	24
	2.2 Afhankelijkheid en lijden	29
	2.3 Ethische raakbaarheid	31
	2.4 Denken	36
	2.5 Vruchtbaarheid	37
	2.6 Een <i>beeld</i> van een mens	38
	2.7 Afleidingen uit het mensbeeld	39
3	GENIETEN	47
	3.1 Genieten: fundamenteel	48
	3.2 Genieten: zo mogelijk alles omvattend	51
	3.3 Genieten: het persoonlijke bij uitstek	53
	3.4 Genieten: onafhankelijkheid en afhankelijkheid	54
	3.5 Helpen als het bevorderen van onafhankelijkheid	56
4	LIJDEN	59
	4.1 Lijden: een omschrijving	59
	4.2 De zinloosheid van het lijden	61
	4.2 De zin van het lijden	67
	4.4 De zin van het lijden: verantwoordelijkheid	70

6	LEVINAS IN DE PRAKTIJK	
5	ETHISCHE RAAKBAARHEID	73
	5.1 Het appèl in <i>De val</i>	74
	5.2 Het appèl in het leven van alledag	78
	5.3 Het appèl: onderscheiden van een verzoek	89
	5.4 Het appèl: asymmetrie	92
	5.5 Het appèl als absolute verplichting	95
	5.6 Het appèl: proefnemingen met casuïstiek	106
6	DENKEN	115
	6.1 De noodzaak tot denken: interpretatie en derden	115
	6.2 Ontstaan van het denken	118
7	PROBLEMEN VAN TOEPASSING	127
	7.1 Appèl: verklaring van maagdelijkheid	128
	7.2 Problemen van toepassing: de ander en ik	130
	7.3 Problemen van toepassing: de derden en onmogelijke rechtvaardigheid	135
	7.4 Problemen van toepassing: de derden en de onzekerheid over de juistheid van de beslissing	142
	7.5 Problemen van toepassing: gebruik van regels	146
	7.6 Problemen van toepassing: (in)humane organisaties	149
	7.7 Conclusie: zekerheid over onzekerheid	152
8	SAMENVATTING	155
	8.1 Samenvatting met schema	155
	8.2 Ethiek en moraal	161
	8.3 Postmoderne ethiek	163
	BIJLAGE: EEN VERGELIJKING VAN ETHISCHE THEORIEËN	167
	B.1 Ethische theorieën	167
	B.2 Vergelijking met de ethiek van Levinas	176

VERKLARENDE WOORDENLIJST 181

BIBLIOGRAFIE 185

REGISTER 189

WOORD VOORAF

Ik houd niet van boeken over ethiek. Ze verhullen vaak in een gortdroge en breedsprakige stijl hun feitelijke onmacht om op grond van een theorie voor te schrijven hoe ik moet beslissen en handelen. En dat terwijl naar mijn stellige overtuiging een theoretisch fundament voor ethisch handelen onverantwoord is, omdat dit uiteindelijk tot geweld voert. Niemand heeft dat duidelijker gemaakt dan de Franse filosoof Emmanuel Levinas. Zijn diepzinnige en gevoelige filosofie heeft mij daarom verleid tot het schrijven van dit boek, dat niet alleen een compacte inleiding is in zijn denken, maar ook de vraag stelt hoe zijn gedachtegoed dag in dag uit praktisch toepasbaar kan zijn in ons privé- en beroepsleven. En ik overdrijf niet als ik hier stel dat dit boek gelezen kan worden als een beschrijving van de weg naar het best mogelijke helpen (en samenleven) zonder dat aan wie dan ook voorgeschreven wordt hoe en wat zijn beslissingen inhoudelijk zouden moeten zijn.

De weg naar het best mogelijke helpen begint vanuit de vraag of verantwoordelijkheid überhaupt wel mogelijk is. En welke mensvisie dan wordt verondersteld voor die mogelijkheid. De vereisten voor verantwoordelijkheid zijn genieten, lijden, appèl en denken. Die worden stuk voor stuk in afzonderlijke hoofdstukken uitgewerkt. Die uitwerking houdt ook een schets in van wat kwaliteit van leven inhoudt (o.a. genieten) en wat een inbreuk daarop (lijden) menselijk gesproken betekent. Ik voer de lezer zo door de menselijke existentie, waarna ik mij in een uitgebreid hoofdstuk op de praktijk richt: aan de hand van een casus (die naar believen door de lezer vervangen kan worden door eigen casuïstiek) be-

spreek ik de complicaties van verantwoordelijk handelen. Steeds is daarbij de boodschap dat oriëntatie op de ander een *absolute* vereiste is voor het minimaliseren van geweld, en dat elke theorie, regel, norm of wet daaraan ondergeschikt is. Het eerste en laatste houvast voor mijn helpen is de (hulpvragende) ander. Hij staat als het ware 'boven de wet', zodat eenieder, zonder te kunnen terugvallen op wat voor regels of normen dan ook, in elke ethische situatie zelf moet beslissen *hoe* hij zal handelen. Kookboekhulpverlening is dus uit den boze. De term 'ethiek' wordt dan ook in dit boek gebruikt in Griekse zin: als de wijsheid van handelen, gericht op het doordenken van wat steeds in unieke situaties verantwoord is om te doen. 'Ethiek' slaat dus op de praktijk, niet op de theorie, die pas in de *bijlage* komt, waarin een aantal belangrijke ethische theorieën worden beschreven, in vergelijking met de 'theorie' van Levinas.

De tocht van dit boek naar het best mogelijke (of: minst slechte) helpen loopt via talloze literaire citaten die een droog verhaal voorkomen. Bovendien stelt naar mijn idee de romanschrijfster Nicole Krauss in een interview terecht dat "fictie geen vluchtweg is uit de werkelijkheid, maar een sluipweg, een binnenweg naar de waarheid". Ik blijf ook, om abstractie te voorkomen, zo dicht mogelijk bij de dagelijkse ervaring en praktijk. Dat lukt mede omdat de inhoud van dit boek het resultaat is van jarenlange cursussen, gegeven aan zowel leken als aan allerlei beroepsgroepen (artsen, maatschappelijk werkers, verpleegkundigen, geestelijk verzorgers en therapeuten van diverse richtingen). Als de tekst van dit boek helder en consistent is, dan is dat te danken aan die talloze 'leerlingen' die feitelijk ook mijn 'leermeesters' waren. En natuurlijk aan de meelezers van het manuscript. Op de eerste plaats John Bos: een kritische, meedenkende tekstlezer en hermeneuticus, met een schat aan ervaring in de artspraktijk. Met zijn wenken en ideeën heeft hij een stempel gedrukt op dit boek. Op de tweede plaats Arie Lameris die vanuit zijn persoonlijke scepticisme en zijn jarenlange ervaring als huisarts mij wat mijn schrijven betreft 'bij de les hield'. En last but not least dank ik Harry van der Pas,

oud-inspecteur voor de Gezondheidszorg (1984-2005, sector verpleging, verzorging en thuiszorg) voor zijn nuttige opmerkingen vanuit de praktijk.

Tot slot: de ik-vorm waarin dit boek grotendeels geschreven is heeft te maken met bescheidenheid: als het over verantwoording gaat voelt het al gauw ongemakkelijk om het over die van de lezer te hebben. Diens verantwoordelijkheid is niet mijn zaak.

I BIOGRAFIE EN OPSTART

“De dood is een meester uit Duitsland.”

Paul Celan

De filosoof is een mens van vlees en bloed, opgegroeid in, en gevormd door zijn omgeving en zijn tijd. Die gesitueerdheid komt onontkoombaar in zijn filosofie naar voren. Dat geldt eveneens voor Levinas, over wiens leven ik in paragraaf 1 kort iets zeg. In paragraaf 2 vraag ik de lezer om het lezen van dit boek gepaard te laten gaan met een overdenking van zijn eigen leven en het gewicht van de intermenselijke relatie daarin.

1. Levinas' leven

Emmanuel Levinas werd op 12 januari 1906 in Kaunas, een plaats in Litouwen, geboren. Hij groeide daar op in een vrijzinnig joods milieu. Zijn vader was boekhandelaar en dat kwam de jonge Levinas goed uit, omdat hij erg van lezen hield. Hij las onder anderen de grote Russische schrijvers: Dostojewski, Tsjechov, Gogol, Poesjkin, Tolstoj.

In 1914 dreigde een inval van de Duitsers in Litouwen. De toenmalige Tsaar achtte het daarom verstandig de Joden, die veelal op de hand van de Duitsers waren, te evacueren naar de Oekraïne, alwaar het gezin Levinas zich vestigde te Charkov. Daar studeerde Emmanuel aan het gymnasium en maakte hij de Communistische revolutie van 1917 mee. Drie jaar later keerde het gezin terug naar

Litouwen, waar Levinas verder les volgde aan het Hebreeuwse gymnasium te Kaunas.

De literatuur en de Bijbel cirkelen rond de vraag naar de zin van het leven. Die intrigerende vraag zette Levinas er toe aan filosofie te gaan studeren. In 1923 schreef hij zich in aan de universiteit van Straatsburg. Een belangrijke gebeurtenis daar was zijn kennismaking met een nieuwe ontwikkeling in de filosofie: de fenomenologie van de Duitse filosoof Edmund Husserl. Het nieuwe daarvan was onder andere dat de fenomenologie de menselijke ervaring als basis voor de ontwikkeling van een filosofie nam. Om zich in deze nieuwe stroming te verdiepen vertrok Levinas medio 1928 naar het Mekka van de fenomenologie, Freiburg. Daar volgde hij gedurende een jaar colleges van Husserl en diens leerling en opvolger Martin Heidegger.

Terug in Frankrijk studeerde Levinas verder in Straatsburg. In 1930 promoveerde hij daar op een proefschrift over Husserl. Vervolgens verhuisde hij naar Parijs, waar hij een aanstelling bij de *Alliance Israélite Universelle*¹ kreeg. Een jaar later trouwde hij met zijn voormalige buurmeisje. In 1935 werd uit dat huwelijk dochter Simone geboren.

Juni 1940 werd Levinas door de Duitsers krijgsgevangen gemaakt. Zijn uniform beschermde hem tegen de vernietigingsmachine van het Duitse antisemitisme. Na de oorlog keerde hij uit krijgsgevangenschap terug. Zijn vrouw en dochter hadden de oorlog overleefd omdat ze ondergedoken waren geweest in een Frans klooster. Zijn verdere familie was door de nazi's uitgeroeid. Van de uitgebreide Litouws-joodse gemeenschap was slechts een handjevol over. De jaren '40-'45 bleken barbaarse jaren te zijn geweest, waarin, naar de woorden van Paul Celan, de dood 'een meester uit Duitsland' was². De indruk en weerslag van het Hitler-regime op Levinas' leven is moeilijk, zo niet onmogelijk invoelbaar. Het heeft hem als mens, jood en denker getekend. De vraag of er wel-

1 Een internationale organisatie die de mensenrechten van Joden in de wereld beschermt.

2 Uit het gedicht *Fuga van de dood* uit de bundel *Verzamelde gedichten*.

licht iets fundamenteel mis was met de westerse beschaving en het westerse denken is een belangrijke leidraad voor zijn filosofische ontwikkeling geweest. De basis van het westerse denken was het ik, het ego. Tegenover deze 'ego-logie' wilde Levinas een alternatief plaatsen: de 'alterologie'.

In 1946 werd Levinas directeur van een joodse opleiding voor onderwijzers, de *École Normale Israélite Orientale*. In zijn vrije tijd begon hij met het schrijven van zijn filosofische werken. Ondertussen werd in 1949 zijn zoon Michael geboren, die later klassiek pianist zou worden. Levinas' eerste en bekendste hoofdwerk, een staatsdoctoraat, verscheen in 1961: *De totaliteit en het Oneindige*. In dit werk is het fundament en het vertrekpunt van de filosofie niet meer het ik, maar de ander (om precies te zijn: de relatie tot de ander), hetgeen een copernicaanse perspectiefwijziging in de westerse filosofie inhield en een nieuwe blik op mens en wereld opleverde.

Vanaf 1963 tot aan zijn emeritaat in 1976 vervulde Levinas verschillende hoogleraarschappen in achtereenvolgens Parijs-Nanterre en Parijs-Sorbonne. Zijn tweede hoofdwerk *Anders dan zijn of het wezen voorbij*, verscheen in 1974. Daarna schreef hij nog diverse artikelen. Op 25 december 1995 overleed Levinas, negenentachtig jaar oud, aan een hartkwaal.

Levinas' werk wordt door velen als ondoorgrondelijk beschouwd. Dat is mede het geval omdat zijn filosofie, zoals gezegd, het gangbare westerse denken op zijn kop heeft gezet. Daar komt als extra moeilijkheid nog bij dat hij op een rabbijnse wijze schrijft, dat wil zeggen: hij gunt de lezer geen houvast aan zijn teksten, juist omdat hij als jood meent dat de waarheid niet in de taal gezocht en gevonden kan worden. De waarheid mag niet 'naar de letter gevat worden'. In de roman *De verdrijving uit de hel* van Robert Menasse zegt Esther, die leeft in de tijd van de inquisitie:

"De christenen vatten alles naar de letter op, dat is het probleem met ze. Als ze lezen dat mensen die niet in Christus

geloven, als dorre takken verbrand moeten worden³, dan verbranden ze mensen als dorre takken. Maar niemand heeft het recht te gehoorzamen als het letterlijke schandelijk is.”

Zij zegt vervolgens dat ze als joodse moest leren “achter de letters te kijken”. Woorden zijn voor haar en voor Levinas hooguit metaforen voor een in taal onvatbare waarheid. Dit respect voor het ‘mysterie’ is debet aan de ‘ongrijpbaarheid’ van Levinas’ filosofie. Die eerbied verklaart mede de praktische waarde van dit denken dat ik in dit boek met een bijna blasfemische helderheid zal etaleren.

1.2 Een aanloop alvorens van start te gaan

De dood was een meester uit Duitsland. Je zou menen dat er na de systematische poging van het Hitler-regime om de Joden uit te roeien geen plaats meer is voor enig geloof in menselijke goedheid. Eerder lijkt aannemelijk dat we uitgerust zijn met een roofdierlijk instinct, dat met behulp van menselijke vernuftigheid elke mogelijke beestachtigheid van dieren overtroeft, en dat slechts met het vernislaagje ‘beschaving’ enigszins te beteugelen is. Is dat niet de conclusie die we na Auschwitz, de Killing Fields, de Goelag Archipel en Srebrenica (om slechts een kleine greep te doen uit de recente geschiedenis van wreedheden) moeten trekken?

Toch gaat dit boek ervan uit dat er wel degelijk zo iets als medeleven tussen mensen bestaat. Het stelt zelfs dat de neiging tot helpen op het lijf van mensen geschreven is, terwijl toch ondertussen velen bruut en luid blijk geven van het tegendeel. Misschien gaat het boek daarmee in tegen wat we geneigd zijn als realiteit te zien. En dat is een reden waarom ik bij voorbaat een beroep doe op lezers om mee te gaan met de denker die gefilosofeerd heeft met Auschwitz op de achtergrond. Ik vraag

3 Nieuwe Testament, Johannes 15:6.

om mee te lopen, zonder een meeloper te worden, dat wil zeggen: ik verzoek om het betoog van Levinas eerst te verwerken alvorens het te kritiseren. Die verwerking heeft een grotere kans van slagen als je zijn betoog niet leest als een filosofisch verhaal waar je als lezer buiten kunt blijven staan. Probeer daarom steeds dit nieuwe filosofische perspectief op de eigen ervaring, op het eigen leven te leggen. Om die ontmoeting van filosofie en eigen ervaring te bevorderen is deze paragraaf, een *aanloop* naar het boek, geschreven.

1 *Om te beginnen*

Dit boek stelt de vraag naar de mogelijkheidsvoorwaarden van helpen: wat heb ik nodig als mens om hulp te kunnen bieden? En het stelt de vraag naar wat goed helpen is. Of helpen een kwestie van impulsiviteit mag zijn, een daad van menslievendheid, van liefdadigheid voor, of medelijden met, wie toevallig in mijn buurt komt. Of dat helpen juist integendeel nadenken vereist. Of er moet worden gekeken naar hoe mijn helpen uitpakt, op korte termijn en op lange termijn. En of ik met dat nadenken dan tot een objectief juiste beslissing kan komen, of misschien toch niet. Het stelt ook de vraag hoe ik rekening kan houden met het feit dat mijn helpen van de een gevolgen zal hebben voor anderen, zodat ik wellicht iemand uit de put haal met als mogelijk gevolg dat een ander er daardoor in raakt.

Bij al die vragen zoekt dit boek aansluiting bij het concrete leven. Het doet dat door allerlei casussen, uit het leven gegrepen, in de voorgelegde theorie te verwerken. Dit om, met William James gesproken, de “kaswaarde” van de aangereikte ideeën te toetsen. De vraag is dus ook steeds wat we met de ideeën in de praktijk kunnen uitrichten. Is dus wat er beweerd wordt toepasbaar? Mijn voorstel is om ter beantwoording van die vraag ook de besproken casussen te vervangen door casussen uit je eigen leven, en daaraan de theorie te toetsen.

2 *En verder*

Dit boek verdiept zich in de vraag wat een menselijke relatie ten diepste zou kunnen zijn en inhouden. Het schetst die relatie fundamenteel als een contact dat al plaats grijpt nog voor ik er bewust voor gekozen heb. Het probleem is dat deze relatie, juist omdat ze onbewust plaats vindt, gemakkelijk over het hoofd gezien, ontkend of vergeten wordt. We beschrijven over het algemeen relaties slechts voor zover we die bewust zijn aangegaan en voor zover we die ons bewust zijn. Het probleem hiervan is vervolgens dat beschrijvingen in dit boek van die onbewuste relatie in eerste instantie wellicht niet herkend worden, of bevreemdend en onwerkelijk kunnen overkomen. Je moet als het ware opnieuw leren kijken naar wat intermenselijk contact zou kunnen inhouden. Je moet met nieuwe ogen leren zien, en je ogen moeten daaraan wennen. Zo'n nieuwe blik heeft vooral kans van slagen (ik herhaal dat) door je open te stellen. Door 'onbevangen' opnieuw de eigen relaties te observeren en te analyseren volgens de in dit boek gegeven idee over hoe intersubjectiviteit basaal in elkaar steekt. Ik nodig je uit daartoe de onderstaande 'overdenkingen' te lezen en zelf te overdenken.

3 *Overdenkingen*

Observeer eens wat de impact op je is van de relatie tot de ander. Hoe die verschilt van je betrekking tot een tafel, of tot een dier (hoe mooi en belangrijk deze laatste band voor veel mensen ook is). We kunnen niet zonder relaties met anderen, maar tegelijk zijn die vaak frustrerend en bedreigend. Reden waarom honden zo geliefd zijn. Laura heeft tot op zekere hoogte een punt als ze in de roman *Septemberspiegel* van Giovanni Chiara uitroept:

“Naar de hel met alle kinderen, vrienden en het hele universum. Geef mij maar honden, die luisteren en houden hun kop. Lola, Zara, Rocky, Lampo. Hier, zit, lig, pak hem, ap-port.”

De ander heeft de mogelijkheid van kritiek op mij. Ik kan mij niet door een hond laten betrappen bij bijvoorbeeld het gluren door een sleutelgat. Wel door een ander mens, zoals Sartre beschrijft in *Het zijn en het niet*. Sartre stelt in dat boek dat de blik van de ander überhaupt door mij ervaren wordt als een oordeel over mij. Daarom kan bij uitstek de andere mens degene zijn die vrees wekt, en dat niet vanwege een fysieke, maar mentale bedreiging: ik sta onder zijn oordeel.

Een uitspraak van Sartre is ook: “De hel, dat zijn de anderen”. Levinas beaamt de mogelijkheid van die intermenselijke hel. Hij stelt dat niets zo een ‘sta in de weg’ kan zijn als een ander. Het oordeel van de ander is volgens Levinas vooral zwaarwegend omdat ik dat ervaar als een morele kritiek, als een ‘in twijfel trekken’ van mijn integriteit. De schaamte drukt de binnenkomst van die kritiek uit. Dat ik dan door de grond wil zakken wil zeggen dat ik wil ontsnappen aan die ander. Mensen kunnen, juist vanwege die mogelijkheid van morele kritiek, voor mij bedreigend worden (kinderen verstoppen zich op een gegeven moment achter hun moeder, slaan hun handen voor het gezicht, trekken zich terug).

Vraag jezelf eens af of het klopt wat Levinas stelt: dat de ander de ongewenste bij uitstek kan zijn, en dat niets mij zo kan schokken en ‘achtervolgen’ als een ander. En of dat niet juist in verband met het morele gebracht moet worden. Vraag je ook eens af hoeveel frustratie, irritatie en daardoor agressie uit deze invloed van de ander kan voortkomen.

Ethiek lijkt al snel een wezenlijke rol te spelen in mijn dagelijkse relaties:

Vraag jezelf bijvoorbeeld eens af of je beaamt wat Nietzsche stelt: “oog in oog met iedere ander houden wij met honderd dingen rekening”. En hoewel deze filosoof met recht stelt dat *macht* een wezenlijk element van relaties is, constateert hij tegelijk dat wij zoveel omwille van anderen doen dat “de han-

delingen waarbij we alleen aan onszelf denken uitzondering zijn”. Zo’n uitspraak komt bij deze sceptische denker niet uit de lucht vallen. Is die ethische oriëntatie op de andere mens herkenbaar? En waarom kan deze ethiek ons zo ‘achtervolgen’? Waarom zijn we eigenlijk niet gewoon onverschillig naar anderen? Waarom zijn we eigenlijk bezorgd?

Vraag jezelf eens af of juist dit morele aspect in de relatie tot anderen niet ook een verklaring is voor het vermoeiende van gezelschappen (steeds met honderd dingen rekening houden), waardoor het zo heerlijk is om je van tijd tot tijd terug te trekken.

Vraag jezelf af of dit morele aspect, dat gevoel van verantwoordelijkheid voor anderen, gekoppeld kan worden aan mededogen of compassie (wat tegenwoordig vaak beweerd wordt). Of is dat gevoel eerder verankerd in een merkwaardige zeggenschap van anderen over mij; een zeggenschap die buiten mijn bewuste wil om gaat? Voorafgaand aan elke mogelijke compassie, waarbij je bovendien geplaagd kunt worden door ongerustheid en twijfel over wat je voor die ander zou moeten (behoren te) doen.

Dit bevragen van jezelf, hier heel expliciet, mag wat mij betreft voortdurend het lezen van dit boek begeleiden. Laat lezen een voortdurende observatie van, en plukken uit, de eigen werkelijkheid van alledag zijn. Dit niet om het eens te zijn met wat er geschreven staat, maar omdat de ervaring de eerste en laatste toetssteen is voor het al of niet accorderen van een theorie. Kijk dus of deze filosofie je past. Zo niet, dan houdt het op. Want wat je niet ervaart moet je niet geloven.

Lezen van dit boek is zo ook zelfonderzoek. Laat dan dat onderzoek *streng* zijn, waarbij je, om opnieuw met Nietzsche te spreken, tevens de moed moet hebben je eigen overtuigingen aan te vallen. Geef dit onderzoek de tijd: nieuwe denkbeelden laten zich moeilijk associëren met oude. Het begin is vaak een

botsing van ideeën, met afstootverschijnselen. Maar een gewenning aan het nieuwe kan uiteindelijk een wisseling van perspectief betekenen.

Overdenken dus. De term ‘overdenking’ is hier een mooie: je loopt er het prachtige risico mee *over* je denken tot nu toe heen te gaan. Grijp die kans om via dit boek door een andere bril naar het alledaagse te gaan kijken. En of je dan het juiste ziet? Het perspectivische overstijgen we nooit, maar waar het om draait is de vraag: wat kunnen we met de inhoud van dit boek? Tot het best mogelijke helpen komen? Dat zou toch een heel aardige verzilvering zijn van de aangedragen ideeën.